

Gondolatok a *Bibó-émlékkönyvhöz* I.

Miért éppen Bibó István? S ha már Bibó, miért éppen emlékkönyv? Évtizednyi süket csönd után miért a belső száműzetésben élő Bibó István köré gyülekeztek a Kádárrendszerrel szemben állók vagy a rendszert fenntartásokkal kezelő értelmiségiek? S aztán miért hullt ismét a feledés homályába ez az akkor piederstálra emelt életmű, és itt nemcsak az írott művekre, de az Ember kiállítására és haláláig tartó elkötelezettségre, és csendes, kérlelhetetlen megvesztegethetlenségre is gondolunk?!

Ahogy Csurka István a *Bibó-felejtés* című, a *Bibó-émlékkönyv*be (továbbiakban: *Emlékkönyv*) írt esszéjében fogalmazott: „Bibó István személyéről, gondolatairól, műveiről jószérivel csak abban a harangzúgásban esett szó, amelyet halála hírére és végtisztessége alkalmából kondítottak meg az óbudai temetőben, valamint a magyar szellemi életben. [...] Ezt megelőzően azonban olyan mély csönd, az elhallgatásnak úgyszólván molekulamentes vákuuma övezte, hogy az párját ritkítja.”¹ A kijelentéssel egy megszorítással egyetérthetünk, mégpedig, hogy megállapítása csak Magyarországra érvényes, hiszen a Nyugatra száműzött magyarság, a népi mozgalomhoz tartozók soha nem feledkeztek meg Bibóról, börtönideje alatt minden követ megmozgattak szabadulásáért, életművét folyamatosan értékelték, műveit a maguk lehetősége szerint nyilvánosságra segítették, még ha ez igencsak korlátozott is volt. Elsősorban Szabó Zoltánra, Borbándi Gyulára, Révai Andrásra, Molnár Józsefere, az *Új Látóhatár*ra vagy később az *Irodalmi Újságra* kell gondolnunk. És az összességében valós összképen néhány részletet finomítanunk is kell, hiszen a népi írók legjobbjai, bár sem a közéleti érvényesülésben, sem a nyilvánosságra jutás kérdésében nem állt módjukban segíteni, Illyés Gyula, Németh László sohasem feledkezett meg róla, és a személyes baráti-eszmetársi kapcsolat halálukig megmaradt.

Bibó-nemfelejtés a száműzetésben

Bibó a száműzött népiek, elsősorban Szabó Zoltán, Borbándi Gyula számára kulcsfontosságú gondolkodó volt, nemcsak azért, mert parasztpárti múltjukból sze-

mélyes ismeretség fűzte őket hozzá, hanem mert Bibó harmadikutas eszméi és politikai elgondolásai az övéik is voltak, különösen az 1945 és 1948 között írt tanulmányai, majd az 1956-os forradalom időszakához kötődőek hatottak eszméikre és gondolkodásukra. A Magyar Írók Szövetsége Külföldön (MISZK vagy Szövetség) és annak főtitkára, Szabó Zoltán különösen fontos szerepet töltött be a magyar írók bebörtönzése és üldözése elleni, a nemzetközi szellemi élet tiltakozásaiban, felemelte szavát Nagy Imre és társai kivégzésének ügyében, s mindent elkövetett, hogy a Nyugatot tájékoztassa a forradalomban részt vevőket elnyomó intézkedésekről, és hogy a bebörtönzöttek kiszabadításáért a szabad világ értelmisége határozott lépéseket tegyen. Sikerral mozgósítottak Déry Tibor, Háy Gyula és többek érdekében, s talán részben ezen akciók eredménye is, hogy a nevezettek 1960 tavaszán kiszabadulhattak börtönükből, amit a Szövetség örömmel és meglelégedéssel üdvözölt. Jóllehet 1960. április 1-jei nyilatkozatában a MISZK megemlítette, hogy a magyar szellemi élet még több kiemelkedő alakja (Bibó István, Gáli József, Obersovszky Gyula) politikai okokból börtönben van, és róluk sem szabadna megfeledkezni, értük már nem sikerült olyan hatásos nemzetközi mozgalmat indítani, mint Déryék és Háyék ügyében. A nyugati szellemi világ belefáradt a tiltakozásokba,² illetőleg mintha az ügy csak addig lett volna fontos, ameddig a polgári írók szabadlára kerültek, a népi mozgalomhoz kötődő Bibó már kevésbé tűnt fontosnak. Szabó Zoltán ekképpen összegzett: „Bibó István ügyének nehezen lehetett szószólót találni; az a gyors készség és kész gyorsaság, amelyet Déry Tibor és Háy Gyula sorsa váltott ki, érte nem volt ennyire eleve tette kész. Bibó nem lévén sem marxista, sem antimarxista, olyan ember volt, akit marxista vagy éppen »exkommunista« nemzetközi fraternitások nem érezhettek rokonléleknek, a predetermináltan antikommunisták rokonérzését ilyen ember és szellem nem ébreszthette fel...”³ Szabó azonban rendületlenül szervezte a nemzetközi tiltakozó akciókat Bibó ügyében. A *Látóhatár/Új Látóhatár* szerkesztőinek írt levelében is kérte, hogy a Münnichnek küldött levélről, az Amster-

¹ CSURKA István: *Bibó-felejtés = Uő: Az elfogadhatatlan realitás. Esszék, előadások.* New York, Püski, 1986, 9.

² A Szövetség 1960 szeptemberében memorandumot küldött Dag Hammarskjöld ENSZ-főtitkárnak, közbelépését kérve a még fogva tartott magyar írók érdekében.

³ SZABÓ Zoltán: *Epilógus – Jegyzetek, 1979. május = Külhoni szövegtár I.* Szerk. BIKICH Gábor, Boston, Kiadja Koncz Lajos, 1979, 24.

damból indított intervencióról és a Svájcban történekről adjanak hírt, ezzel is erősítve azok lehetséges hatását.⁴ A forradalom leverése és az orosz megszállás híre Szabó Zoltánt Arthur Koestler London környéki házában érte. Politikai segítségért a megszállást követő napon, november 5-én fordultak Révai Andrással Nehruhoz, India elnökéhez. Szabó Zoltán 1957 és 1958 között az *Irodalmi Újság* londoni rovatvezetőjeként, 1958-tól 1964-ig a müncheni *Új Látóhatár* főmunkatársaként, 1957 és 1960 között a MISZK főtitkáraként sokoldalú munkát végzett Bibó személyének és műveinek nyugati megismertetése érdekében, többek között kiadásra ajánlotta az oxfordi *The Clarendon Press* kiadónak Bibó tanulmányait.⁵ Egy évvel később Bibó kiszabadítása érdekében – bizakodva az esetleges április 4-i közkegyelemben – kezdeményezésére a brit természet- és társadalomtudósok fogtak össze: március 14-én táviratot intéztek Münnich Ferenchez, a Minisztertanács elnökéhez.⁶

Borbándi is minden alkalmat megragadott, hogy Bibóért szót emeljen, nézeteit népszerűsítse.⁷ Az 50-es évek végén, de még inkább a 60-as évek első éveiben a fogoly Bibóért elsősorban a népi mozgalomhoz kötődő írók, Szabó Zoltánék, Borbándiéék „inspekcióztak” a nyugat-európai közvéleménynél. E sorsközösség-vállalás ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy az *Új Látóhatár* Bibó István és a politikai foglyok szabadon bocsátásáról az aktuális szám élén, *Magyar örömök, magyar gondok* címmel adott hírt.⁸ „Amire oly sokáig vártunk, végre bekövetkezett: Bibó István szabad. És szabad száz meg száz politikai fogoly.”⁹ Az 1963-ban szabadlábra helyezett Bibó Istvánnal kerülő utakon újíttották fel kapcsolatukat, és Szabó Zoltán Révai Andrással közös érdeme, hogy Bibó egyik munkája 1976-ban napvilágot láthatott angolul. Ebben talán kulcsszerepet játszott, hogy sikerült felkelteniük Bernard Crick, vezető brit értelmiségi érdeklődését Bibó munkássága iránt, aki mellesleg a *Political Quarterly* szer-

kesztője és iskolaalkotó tudós volt. Olyannyira sikerrel jártak, hogy Crick budapesti előadása során legfontosabb céljának a személyes találkozást tartotta, amely Kodolányi Gyula segítségével létre is jött. E beszélgetés lehetett az első lépés az Angliában végül napvilágot látott *The Paralysis of International Institutions (A nemzetközi államközösség bénultsága)* című könyv megjelentetéséhez, amelyhez Crick írt mélyreható bevezetőt.¹⁰ A Magyar Könyves Céh egyik legjelentősebb vállalkozása az akkor még börtönben lévő Bibó István tanulmányainak kiadása volt, amely Szabó Zoltán bevezetőjével és az általa adott *Harmadik út* címen jelent meg 1960-ban.¹¹ Az 1958-ban Párizsban rendezett kongresszuson határoztak a könyvkiadás, illetve a *Nyugat*-emlékmával jegyzett Magyar Könyves Céh megszervezése ügyében, amely az Erdélyi Szépművés Céhet állította maga elé példaként. A Könyves Céh programját Szabó Zoltán készítette és fogadtatta el a szövetséggel. Sorozatszerkesztőként – ahogyan Czigány Lóránt fogalmazott – irodalompolitikai szükségszerűségnek érezte, hogy elsőként Déry Tibor novelláskötetét jelentesse meg. A sorozatot hat kötetre tervezte, a már említett Déry-novellák mellett Bibó tanulmányai, a *Kilenc költő* című költői antológia, Méray, Cs. Szabó és Faludy egy-egy könyve szerepelt a programban, mindebből azonban 1960 közepéig csak négy kötet kiadása valósult meg. Szabó Zoltán az 1979-es esztendő a régi barátjának szentelte, az 1960-as bevezetőjét kijavítva és kiegészítve újra közölte a *Magyar Füzetekben*,¹² illetőleg a Bikich Gábor által kiadott *Külhoni Szövegtárban* saját írása kíséretében közreadta Bibó egy hozzájuk – hozzá, Cs. Szabóhoz és Révai Andrásához – írott, jövőbeli munkaterveit felvázoló levelét. A nyugati emigráció Szabó Zoltánnak ezt az évtizedekig tartó állhatatos, Bibó érdekében kifejtett, sokrétű munkáját és szolidaritását ismerte el az 1979-ben alapított Bibó István-díjat első alkalommal neki történő ítélésével.¹³

4 SZABÓ Zoltán levele Molnár Józsefnek. Év és hely megjelölése nélkül. Molnár József-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (jelzet nélkül).

5 Lásd erről SZABÓ Zoltán levele Dan Davinnek = *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Szerk. LITVÁN György, S. VARGA Katalin, Bp., 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, 1995, 537.

6 A brit tudósok újabb, 1962. február 22-i táviratának címzettje már maga Kádár János miniszterelnök volt.

7 Nemcsak az *Új Látóhatárban*, de 1962 tavaszán az ausztráliai *Független Magyarországnak*, a New York-i *East Europa* című folyóiratban, a német nyelvű *Hinter dem Eisernen Vorhangban* és a Szabad Európa Rádió adásaiban is gyakran foglalkozott vele. Lásd erről BORBÁNDI Gyula: *Két világban*. Bp., Európa, 2003, 383.

8 BIBÓ István: *Magyar örömök, magyar gondok* = *Új Látóhatár*, 1963, 2. sz., 89.

9 Uo. Az öröm mellett, hogy Bibó végre szabad és szabad száz és száz politikai fogoly, aggodalmaiknak is hangot adtak, elsősorban az erdélyi magyarság sorsa miatt, s Püski Sándor, Zsigmond Gyula és mások,

elsősorban a népi mozgalomhoz kötődő személyek bebörtönzése miatt.

10 Lásd erről részletesen KODOLÁNYI Gyula: *Egy titkos élet mélyáramai, Bibó István és Bernard Crick* = *Magyar Szemle*, 2011, 11–12. sz., 18–37.

11 BIBÓ István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. Szerk. SZABÓ Zoltán, London, Magyar Könyves Céh, én. Megjelent száz számozott és kilencszáz számozatlan példányban.

12 *Bibó István 1911–1979. Magyar Füzetek* 4. Párizs, 1979. A kiadványban SZABÓ Zoltán esszéje mellett BIBÓ István hat írása látott napvilágot: *A demokrácia válsága, A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változások értelme, A magyar közigazgatásról, A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, Tervezet és Memorandum (1956 és 1957), Az önrendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője (1970 körül)*. SZABÓ Zoltán: *Bevezetés (1960 és 1979)*.

13 A Bibó István-díjat 1979-ben a Bostoni Magyar Intézet – kurátora dr. Prágay Dezső – alapította, és első ízben 1980-ban osztotta ki, Szabó Zoltánnak. Lásd az alapításról: *Külhoni Szövegtár I. i. m.* (1979), 129.

Bibóban a száműzött magyarság mindvégig, szellemi irányzattól, politikai állásfoglalástól függetlenül a magyar szabadság és függetlenség ügyét tisztelte. A forradalom után a körökben a magyar nemzet egészének egyik szimbóluma lett, ahogy november 4-én, egyedül maradván a Parlamentben, páratlan szellemi magaslaton fogalmazta a magyar szuverenitás nyilatkozatát. A száműzött magyarságot nem terhelte a Bibó-felejtés ódiума.

Bibó-felejtés itthon

Bibó az 1945 utáni koalíciós időkben parasztpárti politikusként vállalt közéleti és a régi barát Erdei Ferenc vezette belügyminisztériumban főosztályvezetőként kormányzati szerepet. Ekkor születtek elképesztő ütemben egy egész politikai kultúrát és gondolkodási rendszert felépítő és alapozó esszéi, tanulmányai, amelyek a népi mozgalom, a parasztpárt centrumának adott aktuális, korszerű és európai szintű eszmei hátteret. A koalíció felszámolásával Bibó is kiszorult a kormányzati és közéleti szerepből. 1956-os szerepvállalásáért – a Nagy Imre-kormány parasztpárti tagja volt, utolsóként hagyta el az orosz katonák

által megszállt Parlament épületét, az orosz megszállás ellen nemzetközi felhívásokat fogalmazott és hozott nyilvánosságra – 1957. májusi letartóztatását követően 1963-ig börtönben ült, később a KSH könyvtárában nyugdíjazásáig könyvtárosként dolgozott, ahol az egyik pinceraktár rendezésekor szívinfarktust kapott, tudományos munkássága körében pedig „történeti munkáinak megjelentetését történész grémium utasította el szakmai szabálytalanságokra hivatkozva”.¹⁴

Bibó István 1979. május 10-én bekövetkezett halála előtti években nyugdíjasként, teljes elszigeteltségben élt, egy-két, általa is jelentéktelennek ítélt művén¹⁵ kívül írásai nem jelenhettek meg. És ez nemcsak valamiféle passzív elzártságot, hanem bármely, valamennyire is problematikusnak mutakozó írása nyilvánosságának elutasítását is jelentette. Illyés – aki folyamatosan támogatta őt, és Bibó emberi önbecsülését erősítette – 1977-ben a Magyar Rádió számára emlékezősorozatot szerkesztett Németh Lászlóról, amelyben ragaszkodására Bibó is szerepet kapott volna. Bibó Németh és Szekfű életre szóló vitáját elevenítette fel, Németh László azon Szekfű-jellemzését elemezve, „amit Szekfű történeti koncepciójáról és

Balról jobbra:
Bibó István,
ismeretlen,
Erdei Ferenc,
Erdei Ferenc
édesapja,
Makó, 1940
© Wikimedia
Commons

¹⁴ ÓZE Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Bp., Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2009, 106.

¹⁵ Erdei Ferenc tanyakoncepciójának felelevenítése (BIBÓ István: *Tanya és urbanizáció = Valóság*, 1973, 12. sz., 35–40.); egy összefog-

láló mű a településfejlesztési hálózat és egy lehetséges közigazgatási területrendezés összefüggéseiről; bibliográfia a XVIII. század végén és a reformkor elején zajlott rendszeres országgyűlési munkálatok kiadványairól.

ugyanakkor a mindenkori hatalomhoz óvatosan igazodó alapmagatartásáról” mondott, és meggyőződése szerint „maradéktalanul helytálló” volt.¹⁶ Az emlékezés nem hangozhatott el, bár azt Bibóval javították is, egy megalázó, kioktató levélben utasították vissza.¹⁷ 1974-ben a genfi nemzetközi főiskola – ahol Bibó a 30-as évek közepén tanult – három hónapos vendégtanári meghívást küldött részére, amely Bibót hihetetlen módon felvillanyozta, s mondanunk sem kell, hogy milyen mentális és szakmai akkumulációt jelenthetett volna. Útlevélkérélmét azonban első- és másodfokon is elutasították, előbb az ország biztonságát veszélyeztető, később a kiutazás közérdeket sértő volta miatt. Ebben az időben írta *A nemzetközi államközösség bénultsága* című könyvét,¹⁸ s nyugdíjazása után mondta magnóra *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkáját.

Bibó, ahogyan fogalmazott, „a közlési lehetőség terén való teljes sarokba szorítás”¹⁹ állapotában, mégis tele volt írnivalóval, nemcsak eredeti szakmája, az állam- és jogelmélet, de a magyar és európai történelem, kultúrtörténelem és néhány apróbb irodalmi téma terén is. Ugyanakkor a szellemi közélet nyilvánosságában csak elveinek maradéktalan fenntartása, a rendszer nem demonstratív, de következetes elutasítása mellett lett volna hajlandó részt venni, amit a kor hatalmasságainak is tudomására hozott.²⁰ Bibó életcélját ezért gondolatai napvilágra segítésében határozta meg, amelyhez meg kellett találnia a megfelelő formát is. E kényszerhelyzetben születtek meg levéltanulmányai, -esszéi, ez az életének utolsó szakasza oly jellemző műfaj. Ha már folyóiratokban nem publikálhatott, legalább a magánlevelek szűk nyilvánosságával meg kívánta osztani – talán a jövőnek átmenteni – gondolatait.²¹

Borbándi kiemelte értékelésében, hogy az 1949 és 1971 közötti – az 56-os forradalom időszakát kivéve – kényszerű hallgatása, Bibó harmincnégy és hatvanéves

kora közötti szilenciuma „nagy vesztesége ez a magyar írásbeliségnek, hogy ez az eredeti szellem és kivételes képességű író több mint két évtizeden át el volt zárva Magyarország és a szomszédos államok magyarjainak történeti és politikai érdeklődésű közönségétől.”²²

Miért Bibó?

Miért éppen Bibó István példáját ragadta meg az úgynevezett „demokratikus ellenzék”,²³ hiszen történetéből ismerhető, Bibó nem tartozott e kör érdeklődési körébe. Ez az ellenzéki irányzat teljesen más eszmei-politikai iskolában nevelkedett, és más eszmék, politikai gyakorlat szerint képzelte a jövőt is. Egyes szerzők szerint ráadásul „nem volt sem valóban demokratikus, sem valóban ellenzéki. Javíthatatlanul baloldali maradt, és a fennálló szocializmus megreformálására dolgozott ki a hivatalos pártálláspontnál általában radikálisabb javaslatokat, abban a reményben, hogy a párt – figyelembe véve ezeket a javaslatokat – képes lesz megreformálni önmagát, és ezzel működőképesebbé tenni a rendszert. A »demokratikus ellenzék« tehát egyfajta racionalista, felvilágosító jellegű, reformszocialista szellemiséget képviselt, amelyet demokratikusnak egyáltalán nem tekinthetünk – hiszen nem vette figyelembe a társadalom többségének akaratát –, s ellenzékiné is csak annyiban, hogy a párton kívülről, de a rendszeren belülről, a mindenkori hatalmi álláspont-hoz szorosan kötődve, azt alapjaiban meg nem kérdőjelezve fogalmazta meg álláspontját.”²⁴

A „demokratikus ellenzék”, a „Lukács-óvoda” ugyanis marxista eszmék alapján inkább Lukács György felé és Lukács György felől tájékozódott, és az emlékezetes 1945-ös Lukács–Bibó-vita inkább riasztó lehetett számukra, mint igazodási pont. 1945 és 1947 között a *Valóság* című folyóiratot Szabó Zoltán szerkesztette. Itt látott napvilágot Bibó István híres és hírhedt írása, *A magyar de-*

¹⁶ HUSZÁR Tibor – HANÁK Gábor: *Interjú Bibó Istvánnal = Életút... i. m.* (1995)

¹⁷ „Az Ön előadása mind Németh Lászlóval, mind Szekfű Gyulával, mindpedig a kettejük között lefolyt egykori vitával kapcsolatban elfogult és egyoldalú. Elhallgatja, illetve szubjektív módon interpretálja a tényeket, ezáltal ellentétbe kerül az objektív igazsággal, azaz a történettudomány és az irodalomtörténet által meggyőzően bizonyított igazságokkal” – írta elutasító levelében Dorogi Zsigmond, az irodalmi osztály vezetője 1946. december 20-án kelt levelében. Uo., 630.

¹⁸ Angolul jelent meg. BIBO, Istvan: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. The Study of Self-determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration.* New York, The Halsted Press, Wiley, 1976

¹⁹ *Életút... i. m.* (1995), 557.

²⁰ Bibó István Illyés közbenjárására egy alkalommal Aczél Györggyel is találkozott, ami sikertelenül zárult, ebből Aczélék megérthették, hogy Bibónál semmiféle engedményt elérni nem fognak. Lásd erről LENGYEL András: *Illyés Gyula és Bibó István = Forrás*, 1993, 3. sz., 76.

²¹ E körbe tartoznak a Borbándi Gyulához és Arany Bálinthoz írottak és a SZALAI Pál: *Magyar gondolat – szabad gondolat* című cikkére írt válaszlevele is. Lásd BIBÓ István: *Levél Borbándi Gyulához = BIBÓ István: Válogatott tanulmányok I–III. Bp., Magvető, 1986, III., 325.; BIBÓ István levele Arany Bálinthoz a Magyar Közösség ügyéről. 1978. = Életút... i. m.* (1995), 693.

²² BORBÁNDI Gyula: *Megkészt és felemás recepció. Bibó István válogatott tanulmányainak budapesti kiadása = Szivárvány* (Chicago), 1987, 21. sz., 110.

²³ A meghatározást, amely az önkánon egyik fontos eleme volt a 80-as évek második felében, most nem vitatva annak tartalmát – mitől demokratikus és mitől ellenzék – és kirekesztő jellegét, elfogadva használom e csoport jelölésére az alábbi írásmóddal: „demokratikus ellenzék”.

²⁴ OROSZ István: *Dokumentumtörténet. „Demokratikus ellenzék” vagy „párton kívüli, reformszocialista ellenzék”? = Kortárs*, 2002, 10. sz. <https://epa.oszk.hu/00300/00381/00062/orosz.htm>

mokrácia válsága, amelynek nem csupán önértéke adta különös jelentőségét, hanem az írás megjelenésének körülményei is, amelyek sokat sejtettek a várható jövőről. Sorsuk és barátságuk, bár aztán 1948 novemberétől halálukig személyesen többé nem találkoztak, itt forrott végérvényesen össze. A Szabó Zoltán által Bibótól megrendelt írás, bár az még csak kefelevonatban állt a nyomda rendelkezésére, Révai József kezébe került, s a kommunista párt ideológiai és kulturális meghatározó vezetője magához rendelte a szerkesztőt, és utasítást adott az írás visszavonására. Miután Szabó Zoltán ennek nem tett eleget, Révai megfenyegette a lap elkobzásával, amire Szabó higgadtan csak annyit válaszolt, hogy ez esetben kénytelen volna lemondani, amelynek meglehetősen furcsa visszhangja lenne a koalíciós kormányzás kezdetén, ugyanis igencsak különösen hatna, ha a közös kormányzás alatt egy párt erőszakkal venné keresztül akaratát, a szabadságjogok erős korlátozásával. Révai meghátrált, s erősítésként Lukács Györgyöt vetette be, aki szintén nem járt sikerrel. Annyit tudtak elérni Szabó Zoltánnál, hogy Bibó írásáról nyilvános vitát rendezzen, ahol a kommunisták elmondhatják az írással kapcsolatos aggályukat, amelyek anyagát aztán szintén a *Valóság* közölte.

Bibó munkásságából a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmánya került csupán e kör figyelmének középpontjába, és ahogy Csizmadia Ervin monográfiájában írta, „Bibó legfeljebb mint vitatott szerző szerepelt az ifjúlúcácsista társaság szemináriumain”.²⁵ A 70-es évek elején Csizmadia szerint még negatívumnak, elutasításra okot adónak számított e körben Bibó 1957-es „politikai kompromisszumkészsége”, a „rendszerrel együttélésre hajló figurája”. Széchenyi Ágnes összefoglalása szerint az „ún. urbánusokról – sem a személyekről, sem orgánumokról, a *Szép Szó*ról, sem arról az eszmei és gyakorlati magatartásról, amit képviseltek – egy szava sem volt Bibónak például a mozgalmat értékelő Borbándilevélben sem. [...] Bibó nem volt nyitott, sőt egyenesen tompa volt a szabadgondolkodó, nagyvárosi, citoyen értelemben vett polgári világ képviselői iránt.”²⁶

A baloldali eszmék 70-es évekbeli nyugat-európai viszszaforrásával egyidejűleg azonban a baloldali liberális köröknek új tájékozódási pontokat kellett keresniük, és a régió példáját követve, a nemzeti politikai hagyományok irányába kezdtek tájékozódni, a nemzeti tradíciók és politikai hagyományok felé. Szabó Miklós e tájékozódás forrásvidékét így vázolta fel: „Az *Emlékkönyv* legfőbb

jelentősége valószínűleg abban van, hogy vele haladta meg egy értelmiségi generáció a sajátos hagyományidegenséget, amit egyazon mértékben alapozott meg a késői 60-as évek újbaloldali gondolatvilágának tradíciótlansága, az 1956 következményeképp bevallott ösztársadalmi emlékezetvesztés és a deheroizáló, bálványdöntő szkepszis, melynek számára a hagyomány a heroizálás oldalára sorolódott és az irracionális, romantikus jelenségek gyanújába került. A történeti látás nem volt erős oldala a más-ként gondolkodók legfiatalabb nemzedékének. Nem a történeti ismeretekről és historikus tudományos módszerekről beszélek, hanem saját munkásságuk történeti folyamatosságba illesztéséről, saját munkásságuk történeti dimenziójának felméréséről és számontartásáról.”²⁷ S bár a 70-es évek közepétől-végétől megfigyelhető bizonyos eltávolodásuk a marxizmustól, ez a folyamat még mindig a „baloldali eszmekörön belül maradt, voltaképpen valamifajta »megreformált szocializmus« elméleti megalapozására irányult, és a »reformközgazdászok« gondolatvilágát tükrözte, akik államilag voltak megbízva azzal, hogy működőképesebbé tegyék a rendszert.”²⁸

Ahogy Csizmadia írja, a „demokratikus ellenzék” részéről Bibó elfogadásában fontos szerepet játszott az, szemben például Jászi Oszkárral, hogy élő személyről volt szó, aki polgár és keresztény is egyben, akinek életművéből kiemelésre érdemesnek látszott erkölcsi integritása, bátorsága és a kommunista rendszeren kívül állása. Mind ezt Kis János így erősítette meg: „Bibó kivételes gondolkodó volt. Különlegesen tisztán látta a demokrácia eljárási, procedurális oldalának jelentőségét, a demokrácia és a jogállam, a demokrácia és az egyéni kisebbségi jogok szoros összefüggésének jelentőségét. Ez a népi mozgalomtól talán távol álló felismerés volt, így a demokratikus ellenzék is szorosan kapcsolódni tudott hozzá. Másrészt, ne tagadjuk: Bibó István szocialista is volt. A gazdaság kapitalizmus utáni szervezetét a munkástanácsai mozgalomra építve szerette volna látni. Így persze azok is kapcsolódhattak hozzá, akik a szocializmus valamilyen változatának megnevesítésében és folytathatóságában hittek. És hát, persze, közrejátszott mindebben, hogy ő is részese volt az 1956. november–decemberi ellenállásnak. Börtönviselt ember lévén, az 56-os hagyományhoz kapcsolódók is kötődhetnek hozzá. Vagyis középponti figura volt. Személyének ez a különleges helyzete tette lehetővé, hogy éppen az ő neve fémjelje az első közös, egységfrontos fellépést.”²⁹ A „demokratikus ellenzék” Bibóban

²⁵ CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. I. Monográfia, II. Interjúk, III. Dokumentumok. Bp., T-Twins, 1995, I., 136.

²⁶ SZÉCHENYI Ágnes: *Népi, liberális, nemzeti: Bibó István útja = Korunk*, 2012, 7. sz., 63.

²⁷ SZABÓ Miklós: *A Bibó-émlékkönyv = Beszélő*, 1981. 1. sz., 98.

²⁸ OROSZ: *i. m.* (2002)

²⁹ KIS János: *Bibó, a kényelmetlen = 168 Óra*, 1991, 32. sz., 7.

tehat – a népi mozgalomtól távol állónak látszó – az egyéni kisebbségi jogokban, a szocializmus egy javított formájának hirdetésében, a munkástanácsi mozgalomban és 1956-os szerepében vélte felfedezni a kapcsolódási pontokat. Ez az amúgy részben téves interpretáció arra elegendőnek látszott, hogy a tőlük távol álló és eszméiktől idegen életmű, de valóban nagyszerű ember példaképpül szolgálhasson a „demokratikus ellenzéknek”.

Ugyanakkor Bibó, elsősorban Donáth Ferenc erőfeszítéseinek köszönhetően, mintegy lehetséges gondolati viszonyítási pontként fölkerült a „demokratikus ellenzék” szellemi horizontjára, de alapállását, a rendszer teljes elutasítását és egy liberálisabb demokrácia felé történő orientációt az ellenzék politikai programként nem vette át. Csizmadia így ír erről: „Donáthnak komoly szerepe volt abban, hogy Bibó István a szerveződő demokratikus ellenzék és a népiek közös etalonjává válhatott. Nemcsak a demokratikus ellenzék polgárjogi beállítottsága, hanem a népiek harmadikutasága iránt is volt fogékonysága. [...] Klasszikus közvetítő szerep volt tehát az övé, s ennek a szerepnek kicsúcsosodása történt meg Monoron.”³⁰

A népi-nemzeti ellenzék Bibó István személyéhez és eszméihez sokkal természetesebben és közvetlenebbül kapcsolódott, Bibó ugyanis önmagát mindig is a népi politikai-eszmei mozgalomhoz tartozónak vallotta. A népi-nemzeti meghatározást jobb híján használok. A fogalom a szakirodalomban teret nyert és használt jelző, hogy csak Pintér M. Lajos monográfiáját említsem, de hivatkozhatnék szerzők sokaságára, Ács Margittól, Bíró Zoltántól Papp István népnemzeti fogalomhasználatáig. Kétségteljesül – osztva Kiss Gy. Csaba és Gróh Gáspár aggodalmait – e fogalom megszületését a pártállam, az MSZMP párt-határozataiban kereshetjük vagy éppen az átmeneti korszak „demokratikus ellenzékének” önmeghatározásában. Igen, talán mások szorították ebbe a kategóriába ezt az eszmei-szellemi-kulturális mozgalmat, amit magunk is könnyű szívvel fogadtunk el. Részint vállalva a népi mozgalom hagyományát és eszmevilágát, mindazt, amit ez a sajátosan magyar, harmadikutas mozgalom a két világháború között és a koalíciós időkben megtestesített, majd az 1956-os forradalom idején képviselt a Nemzeti Pártot, majd a Petőfi Párt keretei között is. Részint vállalva a nemzet iránt érzett felelősséget, azt, hogy a fókusz minden esetben a nemzetben – ideértve a határokon kívülre szorult és a száműzött magyarságot – való gondolkodáson áll. Ugyanakkor magam is érzem e kategória kényszeredett voltát, szükségességét, valamivel szembeni

meghatározottságát, az eszmei és szellemi összetettségre, tágasságra és nyitottságra utalás hiányát. Mert kiket is sorolunk e fogalom alá? Azokat, akiknek politikai ideáiban a több ezer éves görög-római filozófia és gazdasági-jogi rendszer, a kétezer éves keresztény fejlődés ötvöződött a francia forradalom hagyományaival, annak demokratikus „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavával, annak eredeti értelmével, nem beléjük értelmezve – ahogy Bibó fogalmazott – azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ideológiák ehhez kapcsoltak. Azaz: a szabadság jelszavához nem kapcsolták hozzá a nagy vagyon korlátlan hatalmát mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat mint amelyik majd hivatott lesz ezt az egyenlőséget biztosítani. Azokat, akik igent mondtak a modern alkotmányos berendezkedés, parlamentarizmus igényére, magukévá téve annak teljes követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, a sajtó-, gyülekezési és gondolat-szabadsággal együtt. S akik egyúttal figyelembe vették a nemzeti hagyományok és sajátosságok organikus fejlődését és lehetőségét is, a magyarság közép-európaiságát, a „tejtévériség” gondolatát a környező nemzetekkel. Németh László megfogalmazásában: ezek a mozgalmak a négyszáz éves magyar radikalizmus legjobb hagyományait, a katolicizmus és protestantizmus nemesebb magyar formáit hozták, s olyan Magyarországot szerettek volna, amely igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb.³¹

Bibó a 70-es években egy Illyést bíráló írásra válaszolva így összegezte a népiséghez való viszonyát: „...a népiek valamennyire is komolyan vehető kollektív állásfoglalásait ma is elfogadhatónak és kifogástalannak érzem. És az egész mozgalomhoz való személyes kapcsolatomban lényege nem az, hogy minden állásfoglalásukat kritikátlanul magamévá tegyem, hanem az, hogy túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az tudni illik, hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magába a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdáló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudják hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma.”³² Bibó a népi mozga-

³⁰ Lásd erről OROSZ: *i. m.* (2002). Az idézet CSIZMADIA: *i. m.* (1995), 312.

³¹ Lásd: NÉMETH László: „Magyarok, kibékülni!” = *Uő: Kisebbségben* IV. Bp., Magyar Élet, 1942, 206–207.

³² LITVÁN György: *Egy kései Bibó-levél = Bibó- emlékkönyv I–II.* Szerk. RÉZ Pál, Bp., Századvég (Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem), 1991, I, 142–143.

lom alapvető jellemvonásait – amelyek messze álltak a Kis János által feltételezett szocialista elvektől, és állításával szemben alapvetően építettek a jogállamiság, a szabadságjogok eszméire – így foglalta össze: „Mindenekelőtt igenlően viszonyult (a népi mozgalom – P. B.) az egész francia forradalmi hagyományokhoz, annak demokratikus szabadság-egyenlőség-testvériség jelszavához, csak éppen annak eredeti értelmében és nem beléjük értelmezve azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ún. ideológiák ehhez kapcsoltak. Vagy a szabadság jelszavához nem kapcsolták hozzá a nagytőke és a nagyvagyron korlátlan hatalmát, mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat, mint amelyik majd hivatott lesz ezt az egyenlőséget biztosítani. Az agrárkérdésekben volt egy világosan körülhatárolt jelszavuk, ami kb. abban állt, hogy a paraszti életforma szabadságát hirdetik meg, ez magában foglalta mind a magántulajdon szabadságát, mind a szövetkezés szabadságát. Magukévá tették a teljes parlamenti demokrácia egész követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, sajtó-, gyűlekezési és gondolat szabadsággal együtt. Világosan szemben álltak a nagybirtok és nagytőke bármiféle restaurálásával, teljességgel mellette álltak a munkástanácsoknak, és azoknak minél nagyobb szabadságot és függetlenséget akartak biztosítani.”³³ Illyés Gyula búcsúbeszédében is azt emelte ki, hogy a népi mozgalomnak adott „világos gazdasági, jogi és bölcséleti eszmerendszert”.³⁴ Illyés pontosan mutatott rá, hogy Bibó István volt a népi mozgalom teoretikus személyiségei közül az, aki a népiségben megtestesülő három nagy eszmerendszert – a magyar reformkori liberalizmus legjobb hagyományait, egy nemzeti plebejus demokrata és a kereszténységen nyugvó világképet – szintetizálta és egyetemes szinten összefoglalta.

Míg a „demokratikus ellenzék” számára egy esetleges szamizdat kiadványban történő szereplés természetes és megszokott volt, addig a népi-nemzeti ellenzékhez kötődő írók, tudósok egy részének a nyilvánosság határán túli személyért való kiállítás, a hatalommal történő nyilvánvaló ütközés felvállalása egy újfajta attitűdöt igényelt. Ezt a változást az alapozta meg, hogy a 70-es és a 80-as évek fordulóján a kulturális-irodalmi életben fellépő új nemzedék felrúgta a terrorban fogant, az egzisztenciális

és fizikai megfélemlítésen alapuló hallgatólagos „meg-egyezést”.

A 70-es évek elejére „csúcsra járatódott” az a szellemi és ideológiai irányzat, amelyet Aczél György neve fémjelzett, és amelynek átmeneti megtorpanását az 1974-es, egy másfajta eszményekkel bíró baloldali visszarendezés okozta.³⁵ Aczél György (a Szabolcsi Miklós – Király István – Pándi Pál hármas szövetség, Nagy Péter, Rényi Péter, E. Fehér Pál támogatásával) a 60-as évektől kezdve a kommunista ideológia hegemoniájának biztosítása érdekében minden jelentős pozíciót elfoglalt a kulturális-szellemi életben. Ez a térfoglalás katalizálta a kívül rekedt népi-nemzeti ellenzék, és szükségszerűen kristályosodott egy szellemi kör Kiss Ferenc körül, Für Lajos, Száraz György, Bakos István, Bíró Zoltán, Kiss Gy. Csaba, Kósa László, Kovács István, Ablonczy László, esetenként Czine Mihály, Csoóri Sándor, Nagy László, Kormos István és mások részvételével.³⁶ Ez a második nemzedék ugyan radikálisabb és aktívabb az előtük járóknál, de zsigereikben jól érezhetően ott élt a forradalom megtorlásának emléke. A folytonosságot a magyarság belső társadalmi problémái és a határon túli magyarság jogfosztottsága, a nemzeti érdekek képviselete és a hagyományok ápolása jelentette, ahogy Für Lajos fogalmazott: „A Hurál megszületésében a növekvő hazai gondok és a kisebbségeink sorsa iránt érzett felelősség, egyszóval az egyetemes magyarság ügye játszott döntő szerepet.”³⁷

Ezt a nemzedéket követte az a harmadik – amelyben élt az 1968-as csehszlovákiai bevonulás emléke, de már nem megfélemlítően, sokkal inkább ellenkezést kiváltva –, amely a kádári konszolidáció időszakában eszmélt, és a hatalom gyengülésével párhuzamosan kereste mindennapi élete és az elmúlt évtizedek igazságait, kísérletet tett a kisiklatott magyar történelem okainak feltárására. A hatalommal való szakítást és az előző nemzedékekkel történő összefonódást nagyban segítette, hogy a 70-es évek végére a nemzeti szuverenitást megtestesítő Illyés Gyula is elszakította azokat a kötelékeket, amelyekkel a hatalom korlátok közé kívánta szorítani. Ennek az útkeresésének a legfontosabb állomásai, a teljesség igénye nélkül: Ilia Mihály kényszerű lemondása, az 1979-es fiatal írók lakiteleki találkozója Illyés részvételével, a *Szellem és erőszak* raktárba szorítása, a *Mozgó Világ* első nagyobb vihara

³³ BIBÓ István: *Levél Borbándi Gyulához. i. m.* (1986)

³⁴ ILLYÉS Gyula: *Búcsú Bibó Istvántól = Bibó-emlékkönyv. i. m.* (1991), 37.

³⁵ Egy ügynöki jelentés így tudósított erről Kiss Ferenc környezetéből: „Kiss Ferenc irodalomtörténész, az Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa, kritikus szerint bizonyos írói csoportok szorongó várakozással tekintenek a politikai változások elé, [...] de az is szemmel látható, hogy Pándi Pál, Rényi és E. Fehér nagyon aggodnának amiatt, hogy megkopik hatalmuk. Ha Pándiék megrémülésének reális

alapja van, az öröndetes lenne – de most is fenyeget az a veszély, hogy ezt a változást is átvészelik. De hogy tulajdonképpen mit is követel majd a Szovjetunió a magyar pártvezetéstől, csak a kongresszus után fog kiderülni.” *Jelentés*, 1974. augusztus 2. (1974. április 18.), ÁBTL M-41884/2., Sziklai Barna, 209.

³⁶ Lásd erről például FÜR Lajos: *„Fölrepülni rajban.” Utak a Fórumba.* Bp., Püski, 2007, 124.

³⁷ Uo., 126.

1981-ben, majd a teljes szerkesztőség felszámolása 1983-ban, a FIJAK válsága és betiltása, Tóth Erzsébet szentendrei felszólalása, Csengey Dénes oppozíciói, az Írószövetség közgyűlései, Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi naplójának* kitiltása a *Forrás* 1980/2. számából, a *Tiszatáj* 1981-es lengyel száma, majd ugyanott a következő évben a román Ion Lăncrăjan magyarellenes könyvére reagáló Köteles Pál-tanulmány, Csoóri Sándor Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyvéhez írott előszava és ennek megtorlása, szilencium, kötete kiadásának elhalasztása, a Rómában rendezett Illyés Gyula-megemlékezésről történő letiltása, Csurka István elhallgattatása, színpadi bemutatónak levétele. Aztán az 1985-ös, 1956-ra emlékező *Antológia-est*, amely miatt a nemzeti demokratikus ellenzék tagjait és résztvevőit retorziók érték – figyelmen kívül hagyva a nemzetközi részvétellel zajló Kulturális Fórumot, amely a „demokratikus ellenzék” számára akkor mentességet biztosított –, állását veszítette Kozma Huba és Lezsák Sándor.³⁸ S természetesen ennek a nemzedéki útkeresésnek és talpra állásnak egyik fontos állomása a népi-nemzetiek szerepvállalása a *Bibó-emlékkönyvben*.

Az irányzatok közös hídverésének eszmei alapjait Szabó Miklós így összegezte: „Bibó teoretikusa volt a népi írók mozgalmának, református vallásos gondolkodóként is kitűnt, reprezentatív alakja a hazai jogbölcséletnek és a közgazgatás-tudománynak, számottevő publicistája a koalíciós időkbeli Parasztpártnak, az 1956-os kormány államminisztere, az 56-os ügy egyetlen formátumos korabeli teoretikusa. Mindezek a fontos áramlatok: népiek, ötvenhatosok, parasztpártiak, a református hitélet jelen van az *Emlékkönyvben* a már eddig is aktív másként gondolkodók mellett – és még olyan színárnyalatok is, amelyek Bibó személyéhez és életművéhez a fenti módon nem kapcsolódnak (elsősorban a határainkon túl élő magyar értelmiségre gondolok). Seregszemle tehát a *Bibó-emlékkönyv*, és híd a magyar politikai másként gondolkodás közelebbi múltjából jövője felé.”³⁹

A „demokratikus ellenzék” és a népi-nemzeti mozgalom közös nevezőjét az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának (továbbiakban: TKKO) jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak⁴⁰ a *Bibó-emlékkönyvről* (továbbiakban: Kornidesz–Knopp-jelentés) is pontosan rögzítette, amely elemek hozták közel és tették vállalhatóvá mindkét oldal

számára a bibói életművet és Bibó személyét: „Bibó speciális helyzete a népi írói mozgalom periferiáján, parasztpárti múltja, másfelől európai tájékozódása, átfogó társadalomtudományi látásmódja és műveltsége, polgári demokratikus eszményei alkalmassá teszik arra, hogy örökségét a népies-urbánus ellentét ellenzéki platformján keresztül »hidalják át«.”⁴¹

Egy Jelentés és egy PB-határozat

Az *Emlékkönyv* történetéhez szorosan kapcsolódik a TKKO jelentése (továbbiakban: Jelentés) a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről, és az ennek alapján hozott politikai bizottsági határozat (továbbiakban: Határozat).

A „demokratikus ellenzék” monográfusa, Csizmadia Ervin szerint a Jelentés és a Határozat fogalomhasználata között éles különbség fedezhető fel. Míg a Jelentés az ellenzékiség fogalmát tág körben használja, s így abba belefért – hiszen számos alkalommal hivatkozott és részletesen szólt a Csoóri Sándor és személye körül kristályosodó nacionalista csoportról –, addig a Határozat Csizmadia állítása szerint nem vett tudomást a nacionalista ellenzékéről, az „ellenzéklet egységesnek kezelte.”⁴² Ennek háttérében véleménye szerint Aczél György és Pozsgay Imre szembenállása, ezen keresztül a hatalmon belüli eltérő politikai érdekek álltak. A Jelentésre Aczél gyakorolt befolyást, ezért differenciáltabb az ellenzékéről festett kép, míg az ellenpólust Pozsgay jelentette, akiről közismert volt „tájékozódása a népi írók (»nacionalisták«) felé.”⁴³ Csizmadia állítása szerint a Határozat ezért „csak a demokratikus ellenzékéről vett tudomást, és azt egyenesen ellenségesnek minősítette.”⁴⁴ Hogy miért is történt volna így, arra is megszületett a válasz: a pártvezetés „minden erővel igyekezett minimalizálni a kétfrontos harc veszélyét, és nem akarta veszélybe sodorni a vezetés »nemzeti jellegét«.” (Ezt az 56 után berendezkedő rezsím egyik nagy vívmányának tartották, s ezt fejezte ki szimbolikusan a népi-nemzeti írókkal való megegyezés még az 50-es évek végén.)⁴⁵

A Jelentés valóban ellenzéki-ellenséges csoportok tevékenységéről szólt, elsőként Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Fehér Ferenc és társaik politikai platformjáról. Ugyanakkor hangsúlyosan említette azt

³⁸ Lásd erről *Élő Antológia. Lakitelek, 1985. október 22.* Szerk. AGÓCS Sándor, Lakitelek, Antológia, 2011, 115.

³⁹ SZABÓ: *i. m.* (1981), 49.

⁴⁰ A nevezett grémiumnak a PB-tag Óvári Miklós, a Központi Bizottság titkára volt az elnöke, tagja pedig – a szintén PB-tag – Aczél György, a Minisztertanács elnökhelyettese, Gyóri Imre, az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) vezetője, Király Andrásné, a budapesti pártbizottság titkára, Kornidesz Mihály, Lakos Sándor, a Társadalomtu-

dományi Intézet főigazgatója, Nemes Dezső, a Párttörténeti Intézet főigazgatója, Pozsgay Imre kulturális miniszter és Szabó József, a Politikai Főiskola rektora volt.

⁴¹ CSIZMADIA: *i. m.* (1995), III., 122.

⁴² Uo., I., 194.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo., 195.

⁴⁵ Uo.

a nacionalista tendenciát is, amely elsősorban a humán és társadalomtudományi értelmiség, az irodalom és más művészeti ágak értelmiségi köreiből terjedt, és amely csoport a szocializmust tette felelőssé a környező országok magyarsága helyzetéért. A Jelentés feltárta az ellenzéki csoportok fejlődési irányait is, így jelezte egy új vezetői garnitúra megjelenését – Bence György, Kis János, Kenedi János személyében –, az aláírásgyűjtő akciók és a második nyilvánosság megteremtéséért folytatott erőfeszítéseket. Rámutatott, hogy ettől függetlenül fejlődtek a nacionalista törekvéseket és eszméket kifejező értelmiségi csoportok. Ez a népi-nemzeti ellenzék az, amely az emigrációval, annak a népi mozgalomhoz és a Parasztpárthoz kötődő köreivel épített ki kapcsolatot, és „közös taktikákat próbáltak kialakítani a romániai és szlovákiai magyar értelmiség egyes képviselőivel”.⁴⁶

A Határozat ismeretében ugyanakkor rögzítenünk kell, hogy Csizmadia feltételezése, amely szerint az csak a „demokratikus ellenzékéről” szólt, nem állja meg a helyét. A Határozat ugyanis, a Jelentés fogalomhasználatával egyezően, az „ellenséges-ellenzékieskedő csoportok”, illetőleg az „ellenséges, ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok” kategóriákat használta. Valóban nem említette külön a nacionalista értelmiségi csoportot, de nem nevesítette a „demokratikus ellenzék” sem, és a többes szám használatával a Határozat is egységesen, ellenséges-ellenzéki tevékenységnek minősítette mindkét kör tevékenységét. Ebbe a kategóriába a népi-nemzeti ellenzék éppúgy beleértendő, mint a „demokratikus ellenzék”, pontosan úgy, ahogy azt a Jelentés részletesen feltárta. A PB-határozatban nincs tehát megkülönböztetett keménykedés a „demokratikus ellenzékkel”, s nincs kesztyűs kéz Pozsgay miatt a népi-nemzeti ellenzékkel szemben, a népi-nemzeti ellenzékét éppolyan ellenségnek tekintette a hatalom, mint a „demokratikus ellenzékét”, sőt Kádár egy későbbi beszédéből tudjuk, hogy a tömegbázisa miatt éppen a nacionalista mozgalmat tartotta fenyegetőbb veszélynek a kommunista hatalom. Nincs tehát „összekacsintás” és megegyezés sem a népi-nemzeti írőkkel. A monográfus értékelése ebből a szempontból illeszkedik a számtalan esetben cáfolt, a múlt század 30-as éveit ismétlődően visszavisszatérő népiségkritika vonalába, amely minduntalan alaptalanul kívánta a népi mozgalmat a hatalommal összehasonlítani és ezzel hiteltelentíteni, legyen az a konzervatív Horthy-rendszer vagy Rákosi és Kádár kommunista rendszere.

Ami most már közvetlenül az *Emlékkönyvhöz* kapcsolódik, az a Jelentés azon része, amely az ezen irányzatok közötti közeledésre hívta fel a figyelmet, a „Bence–Kis–

Kenedi-féle csoport és a Csoóri vezette írói-értelmiségi kör között a politikai nézetek és törekvések síkján is”.⁴⁷ Ezt a közeledést a „demokratikus ellenzék” már korábban is szorgalmazta, elsősorban, ahogy a Jelentés fogalmazott, „tömegbázisuk kiszélesítése érdekében”. Ennek a „népfrontos” összefogásnak a „leglátványosabb” eredménye lett a *Bibó-émlékkönyv* kézírata. A Jelentés ezért a kötet megszületését fordulópontként értékelte, mivel annak népfrontos összefogása miatt számos olyan vezető értelmiségi, főleg író vállalt szerepet, akik „mindaddig a legalitás keretei között mozogtak, és tiszteletben tartották a párt szövetségi politikája alapján kialakult politikai-kultúrpolitikai mozgásteret. A másik új mozzanat, hogy az ellenzéki csoportok az eddigi, többnyire elméleti jellegű írások és a csehszlovák szolidaritási akciók után most közvetlenül belpolitikai kérdéseket, sőt a párt politikai fővonalának alapkérdéseit (egypártrendszer, 1956, a Szovjetunióhoz való viszony) állítják előtérbe”.⁴⁸ A Jelentés tehát a párt szempontjából kockázatként nem a „demokratikus ellenzék” fellépését jelölte meg, hanem pontosan az e körön kívül állók szerepvállalását, az összefogás révén ennek az ellenzéki fellépésnek a társadalmisítását, azaz széles körben történő terjedését és hatását. A Határozat is erre a problémára összpontosított, amikor az *Emlékkönyv* kapcsán felkérte a TKKO-t, hogy készítsen külön előterjesztést a Központi Bizottság részére, s megfogalmazta azt az igényt, hogy a népfrontos szerzőgárdát igyekezzenek differenciáltan kezelni, tehát „arra kell törekedni, hogy a nem ellenséges szándékúakat leválasszuk e csoportokról”,⁴⁹ azaz megossa az *Emlékkönyv*ben egységesülő, hatalommal szembeni összefogást.

Az *Emlékkönyv* újszerűsége

Ami miatt ez az egység létrejöhetett, ami ezt a példátlan összefogást megalapozta, és amelyet a Jelentés és a Határozat is fordulópontként jelzett, az Bibó emberi, gondolkodói nagysága és egyedülállósága. Idézzük ismét Csurka István szavait: „...éppen azért lett ő a fekete bárány, mert megértést és demokráciát propagált, s üzletet pedig azért nem kötött élete meghagyóival, mert sem közvetve, sem közvetlenül nem kívánt részesedni egy ilyesfajta kötés hasznából, az ezt követő, kikerülhetetlen és megalázó parolázástól pedig ízlése tartotta vissza. Ő volt úgyszólván egyetlen az élvemaradottak közül, aki nem tett egyetlen olyan gesztust sem, amit bocsánatkérésnek lehetett volna értelmezni. Ilyenformán a kegyelmezni kívánó hatalom (tegyük fel, hogy ilyen szándékú volt, miért is ne lett volna ilyen, számtalan példa igazolja) tehetetlenül állt

⁴⁶ *Jelentés* = CSIZMADIA: i. m. (1995), III., 108.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo., 110.

⁴⁹ Uo., 116.

az egyetlen élve maradt becsületes demokratával szemben.”⁵⁰

Vágvölgyi B. András is hasonlóan értékelte az *Emlékkönyv* egyedülállóságát: „Nem túlzás azt állítani, hogy az 1956 és 1988–89 közötti magyar történelem talán legfontosabb eseménye volt a *Bibó-emlékkönyv*. Az értelmiség megosztottságát kormányzási alapelveként fenntartó rezsim ellenében először sikerült széles, koalíciós alapon, egy ügyben, az értelmiség különböző táborába tartozókat összehozni, és nem véletlen, hogy milyen mérvű túlreagálás követte a hatalom részéről. Nagyobb fejetlenség fogadta, mint akármelyik aláírási akciót, pedig jól emlékezhetünk Aczél György vészjósló szavaira, amennyiben jobban szereti az »írókat, mint az aláírókat«, és ez esetben az írók többsége nemhogy szimbolikusan aláírt, de a többség kifejtően megfogalmazta kételyeit, ellenérzéseit a rendszerrel szemben. [...] A *Bibó-emlékkönyv* a magyar történelem olyan kivételes pillanatának mutatkozott, amikor úgy tűnt, hogy az értelmiségen belüli, majd százéves, népi-urbánus vitának eufemizált gyűlölködést sikerül meghaladni. A hatalom túlreagálása ettől válik érthetővé, ez a pánik pillanata, amit aztán túléltek, kikísérletezték az ellenszerét, és a monori tanácskozás, illetve a nagy hídepítő, Donáth Ferenc halála után a népi-urbánus megosztottság újraéleszthető volt.”⁵¹ Görömbei András is így vélte: „Pedig a Bibó István hetvenedik születésnapjára készített, 1980-ban szamizdat kiadványként megjelentetett *Emlékkönyv* hetvenhat szerzőjének bátor tanúságtétele az összefogás és a kiállás tekintetében egyaránt példa nélküli volt a Kádár-rendszer éveiben.”⁵²

A Kornidesz–Knopp-jelentés szerint Bibó Istvánban „a magyar társadalomtudományi gondolkodás egyik jelentős, bár kritikailag értékelendő örökségét tisztelték. Az ellenzéki szándékú és tartalmú írások összehangoltsága következtében az általuk képviselt koncepció relatív súlya, kisugárzó ereje oly mértékben meghatározó, hogy még a nyilvánvalóan mérsékelt, józan tanulmányok is – kontextusuknál fogva – szerzőjük szándékain kívül álló megvilágításba kerülnek.”⁵³ Az *Emlékkönyv* írásai alapján a bibói magatartás és életmű az 1945, valójában 1948 óta megtett történelmi utat, azaz a szocializmust kérdőjelezte meg, az úgynevezett szocialista fejlődést utasította el. Az *Emlékkönyv* másik újdonsága ugyanis a hatalom számára az volt, hogy az „ellenzéki csoportokhoz” – azaz nem csak a „demokratikus ellenzékhez” – tartozó szerzők közvet-

lenül belpolitikai kérdéseket, a párt és a hatalom alapkérdéseit, az egypártrendszer, az 1956-os – a jelentésben ellenforradalomként említett – események, a Szovjetunióhoz való viszony kérdését állították előtérbe.

Bibónak ezt a már sokat említett szembenállását nehezen viselte a hatalom. Fekete Gyula nem sokszor idézett esszéjének felütésében, a *Szellem és hatalom* című írásában pontosan rajzolta meg a kádári hatalom és a szuverén gondolkodó közötti engesztelhetetlen ellentétet: „Nincs olyan zsarnok, aki belenyugodnék, hogy a gondolatnak nem ura. Hiszen, aki belenyugszik, az már nem zsarnok. Viszont: nincs olyan igazán értelmes ember, aki belenyugodnék abba, hogy gondolatait alá kell rendelje valamilyen égi vagy földi hatalomnak.”⁵⁴ A diktatúra ezért alkalmazott Bibó esetében teljes vákuumot. Halála után pedig elutasító magatartását úgy állította be, hogy kirekesztettségének tulajdonképpen önmaga volt az oka, aki nem volt hajlandó ennek érdekében semmit se tenni. Ma is gyomorforgatók E. Fehér Pál sorai, amelyek 1979-ben, néhány hónappal Bibó halálát követően jelentek meg: „...még ha nem is feledkezünk meg arról – s nem szükséges erről sem elfeledkezünk –, hogy benne ugyancsak nem volt kellő készség helyzetének rendezésére. Némasága – azt hiszem, hogy szándékai ellenére – rossz látszatokat keltetett körülötte, holott bizonyosan lehetett volna megoldást találni az ő esetében is, bonyolultabb személyi ügyekben már régen megteremtődött az együttdolgozás, majd az együttműködés lehetősége. 1956-os szereplése (a Nagy Imre-kormányban volt néhány napig államminiszter), az ellenforradalom utáni káros tevékenysége (1957-ben »emlékiratot« juttatott el Nyugatra Magyarország helyzete és a világhelyzet címmel) oda vezetett, hogy a bíróság elítélte, de amikor amnesztiával kiszabadult, előtte sem lehettek lezárva a kapuk, mint annyi más megtévedt és politikailag vétkes társa előtt, akik éltek a népi hatalom által nyújtott alkalmakkal.”⁵⁵ Király István naplójából tudjuk, hogy E. Fehér írása központi elhatározásra született, abból a célból, hogy „Bibó helyes értékelésével foglalkozzunk”,⁵⁶ ellensúlyt állítva az ellenzéki álláspontnak. „Kádárék nagyon szerették volna, ha Bibó »él az alkalmammal«, és ő is Canossát jár, mint tette azt például Déry Tibor, vagy Keresztury Dezső. Nagy elégtétel és diadal lett volna a rendszer számára, ha e nagy jellem is megalkuszik, akinek – mint E. Fehér Pál írja epésen cikkében – még ma is vannak »hívei, sőt bálványozói«.”⁵⁷

⁵⁰ CSURKA: i. m. (1986), 10.

⁵¹ VÁGVÖLGYI B. András: *A nyolcvanas évek regénye = Kritika*, 1991, 4. sz., 34.

⁵² GÖRÖMBEI András: *Bibó István írásai angolul = Alföld*, 1991, 11. sz., 93.

⁵³ CSIZMADIA: i. m. (1995), III, 121.

⁵⁴ FEKETE Gyula: *Szellem és hatalom = Bibó-emlékkönyv*. i. m. (1991), II., 29.

⁵⁵ E. FEHÉR Pál: *A Bibó-probléma = Kritika*, 1979, 9. sz., 25.

⁵⁶ KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*. Bp., Magvető, 2017, 614.

⁵⁷ STIRLING György: *Ötvenhat „rehabilitálása”. Miért nem jelenhet meg Magyarországon a Bibó-emlékkönyv? = Amerikai-Kanadai Magyar Élet*, 1981, 44. sz., 6.

E. Fehér Pál mint a párt „keretlegénye”⁵⁸ Bibó munkásságát az 1945 és 1948 közötti időszakra kívánta korlátozni, az életmű előtti és ezt követő részét negligálva: „A koalíciós idők hozták ki legjobb formáját. Amit ezelőtt írt, jelentéktelen, amit ezután vetett papírra – rossz helyzetmegítélésből következett.”⁵⁹ Ezt a felfogást vallotta az életmű későbbi hivatalos „gondozója”, Huszár Tibor is 1985-ös tanulmányában, miszerint Bibó életművéből elsősorban 1945 és 1948 között született írásait tartja időszzerűnek és érvényesnek.⁶⁰ Ennek nyomán született meg – ahogy Dénes Iván Zoltán találóan fogalmazott – Bibó István „szelektív és redukált recepciója”, amely kizárta a „forradalom alatti és utáni szerepét és írásait, és a koalíciós időszak politikai publicisztikájára szűkített. Hozádék, hogy sokak számára hozzáférhetővé tette ezeket, valamint az 1945 előtti írásokat. Ára, hogy a tabusított 1956-ot kizárta és megbélyegezte.”⁶¹

Litván György E. Fehér írása kapcsán a szerkesztőhöz intézett levélben fejtette ki véleményét, hogy „Bibó esetében nem csupán 56-os szerepének aránytalan megtorlásáról van szó, hiszen életének három utolsó évtizedét (1949–1979) tönkretették, személyét diszkriminálták, alkotó munkáját akadályozták”. Felháborodását fejezte ki a méltatlan mondandó miatt: „Nem vall tehát különösen jó ízlésre felajánlkozó gesztust kérni számon attól, akit évtizedeken át így kezeltek. Ha már életében nem, csak halála után törték meg a körülötte kialakult hallgatást, ezt, úgy érzem, éppen a történelem feletti sajnálkozás hangjával kellett volna kezdeni.”⁶²

Amiben a kommunista hatalom és az ellenzék is egyetértett, az az volt – ahogy E. Fehér is fogalmazott –, hogy Bibó „legfontosabb eszménye a demokrácia volt”. Persze E. Fehér sietett ehhez hozzátenni: a klasszikus polgári

demokrácia. Hát persze, mi más is lehetett volna, bólogathatunk. Természetesen az akkori hatalom képviselői számára ez fosztóképzőt jelentett, s azért, hogy ezt az eszményt azonnal le is rontsa, E. Fehér azt is leszögezte, hogy ez „soha nem létezett Magyarországon, és amelyen a felszabadulás pillanatában a történelem már túlhaladt. Olykor az a gyanúm, hogy Bibónál a demokrácia nem annyira politikai, mint inkább erkölcsi kategória volt.”⁶³ A hatalom tehát igyekezett Bibó életművéből kihúzni mindazt, ami a lényegét és a jellegét adta, ezzel jelentéktelenítve és semlegesítve azt. Vágyálmaik szerint „a Bibó-legenda, ha a művekkel szembesítjük – önmagától megdől. Mert bizony harmadikutas politikai gondolkodó volt, illuzórikus megoldások híve, amelyek – szándékaitól függetlenül – olykor a valóságban demokratikus folyamattal is szembeállították őt.”⁶⁴ Az akkor nemrég elhunyt, nemzetközi hírű tudóst – akit hosszú évekre megfosztottak személyi szabadságától és a marxista eszmék következetes elutasítása miatt élete végéig elvették előle a nyilvánosságot – a legszélsőségesebb módon minősítette E. Fehér: „A marxizmustól való idegenkedése, vagy még inkább tájékozatlansága e téren viszont még arra is alkalmatlanná tette őt, hogy potenciális vitapartnereit megértse. Ebben különbözött például, Erdei Ferenctől, aki – mint ezt Huszár Tibor kimutatta – már ifjúságának nyugati útjait felhasználva megismerkedett a marxizmus–leninizmus alapműveivel.”⁶⁵ A denunció értékelés végső összegzése nem is lehetett más, mint Bibó bukott politikusként történő felmutatása: „Amilyen nyitott volt Bibó a valóság hatásaival szemben, annyira zárt volt – egy elvont, »ezoterikus« paraszti-kispolgári demokrácia nevében – minden alternatív politikai fejlődéssel szemben. Az ezoterikus gondolkodóból így lett bukott politikus.”⁶⁶

⁵⁸ A cikket egy közismerten hétprobás újságíró, a kommunista ideológia médiás »keretlegénye«, E. Fehér Pál írta. FÜR: i. m. (2007), 140.

⁵⁹ E. FEHÉR: i. m. (1979), 25.

⁶⁰ Lásd erről HERCZEG Géza: *Bibó István – Válogatás nélkül II. = Magyar Szemle*, 1995, 7. sz., 686.

⁶¹ DÉNES Iván Zoltán: *Bibó István életművének tudományos recepciója = Korunk*, 2011, 7. sz., 11.

⁶² LITVÁN György: *Bibó István barátai és ellenségei = Élet és Irodalom*, 2004, 36. sz., 9.

⁶³ E. FEHÉR: i. m. (1979), 25.

⁶⁴ Uo., 27.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.